

Наталія ВОЛЯНЮК

ПРИЗНАЧЕННЯ ВИШИВКИ В ОЗДОБЛЕННІ СОРОЧОК ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ І пол. XX ст.

Стаття окреслює особливості функціонального призначення вишивки на сорочках Тернопільської обл. XX ст. Розкрито зміст застосування вишивки з практичною і обрядово-обереговою метою. Висвітлено зв'язок технічного та практичного призначення вишивки. Проаналізовано етнічно-територіально розпізнавальне та статеві-віково-диференціююче призначення вишивки.

Ключові слова: функція, народна вишивка, сорочка, традиція, орнамент, техніки, символи.

© Н. ВОЛЯНЮК, 2013

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 6 (114), 2013

Протягом XX ст. оздоблення вишивкою сорочок залишалось популярною формою народного мистецтва на усій території Тернопільської області. Вишита сорочка від народження ставала оберегом людини на усе життя і в побуті селян їй відводилась особлива роль. З-посеред усього різноманіття народного вбрання саме у вишивці сорочок найдовше затримались традиційні типи народного орнаменту, які засвідчували родову належність власника, його матеріальну забезпеченість, соціальний стан, вік та ін. Підтвердженням цього можуть бути численні свідчення етнографів, інформаторів, а також народна поетична творчість, яка рясніє переказами, приповідками, прислів'ями, піснями, що інформують про важливу роль вишитої сорочки.

Натільна сорочка, відповідно до етнографічних регіонів, має багате лексичне найменування, варіативність конструктивної будови, а також загальноукраїнські та локальні художньо-стилістичні особливості. Різноманітність сорочок найповніше уявляємо за допомогою вишитого орнаменту, функціональне призначення якого простежуємо у топографії декору, колориті та техніках виконання.

Актуальність та доцільність теми полягає в тому, що з середини XX ст. орнаменти вишивок втратили свої первинні функції і стали виконувати лише естетичне призначення. В ході дослідження було встановлено, що більшість вишивальниць, які працюють на теренах означеної області, не оперують семантикою народних узорів, абстрагуючись до їх естетичної функції. Окрім того, важко виділити окрему наукову працю, яка б зверталась до аналізу функцій вишивки на сорочках окресленої адміністративної території. Тому ми будемо висвітлювати обрядовий та символічний зміст вишитих орнаментів на дитячих, жіночих та чоловічих сорочках. Відмітимо, що в межах статті неможливо розкрити весь художньо-технічний та семантичний спектр народної вишивки, але така наукова розвідка розширить наші відомості про найбільш виразні та характерні функціональні особливості вишивки на сорочках.

До вивчення української народної вишивки впродовж XX ст. зверталась низка вітчизняних та зарубіжних етнографів і мистецтвознавців. Найбільш ґрунтовні дослідження в руслі нашої теми, у яких частково залучались матеріали з Тернопільської області, здійснили: Раїса Захарчук-Чугай [17], Тетяна Кара-Васильєва [18], Галина Стельмащук [23], Тамара Ніколаєва [21], Ірина Гургула [16] та ін. Вчені опублікували ряд ґрунтовних монографій, у яких проаналізували історію та художньо-стилістичні засади української вишивки, її

регіональні та загальноукраїнські риси. Втім, науковці не ставили за мету провести окреме комплексне дослідження художньо-стилістичних особливостей народної вишивки Тернопільської області та її призначення на сорочках. Серед наукових досліджень ХХ ст. чільне місце займає праця Людмили Булгакової-Ситник «Подільська народна вишивка» [15], у якій, з точки зору етнографії, обґрунтовано типологічні та художньо-стилістичні особливості народної вишивки одного із етнографічних регіонів Тернопільської області — Західного Поділля. Відрадно зауважити, що є чимало публікацій у регіональній пресі стосовно творчості народних майстринь та їх життєвого шляху.

В ході аналізу музейних колекцій та етнографічних досліджень було встановлено, що порівняно з іншими традиційними видами вбрання найзмістовніше і найвиразніше функції вишивки проявились в оздобленні сорочок. Вишивка на сорочці позначена практично-конструктивним, обрядово-обереговим, естетичним, етнічно і територіально розпізнавальним, статеві-віково-диференціюючим та соціально-ієрархічним призначенням. З-посеред усього переліку, найдавнішою функцією слід вважати практично-конструктивну. Давність її побутування підтверджує той факт, що до кінця ХІХ ст. застосовували з'єднувальні шви вишивки, якими скріплювали полотнища сорочки та її конструктивні елементи, а також стягували і оздоблювали місця зшивання. У додільних сорочках, які побутували на зламі ХІХ—ХХ ст., для з'єднувальних швів використовували мережку [6]. Такі шви виконували практичну функцію, саме тому, що скріплювали усі елементи сорочки в одне ціле. Прикладом такого функціонального призначення шва може бути «обметовуючий» шов, яким обметовували горловину жіночих сорочок з Буцацького, Зборівського, Бережанського районів. Такий шов використовувався з метою обшивання краю полотна для естетичного і практичного ефекту, останній не давав змоги торочитись тканині [1; 11; 12]. Таку ж практичну функцію виконувала низка швів, які застосовували для скріплення та оздоблення конструктивних елементів сорочки «прямий хрест» [2], «строчка» [5], «козлик» [7]. Зазначені типи швів є первинними техніками вишивки, що виконували практичну функцію й тому є тотожними з виникненням сорочки. Тому їх в основному можна зустріти на сорочках з конопляного домашнього полотна, що ще раз засвідчує їх давність та функціональну належність.

Синтезом практичних та естетичних міркувань в оздобленні сорочки є «збиранки», які застосовували для збирання краю полотна коміра, горловини, уставки, і «пухлики» [24, с. 361—379], які виконували для стягування та з'єднання уставки з рукавом, а також для оздоблення низу рукава і краю. Такі техніки в основному були поширені на Західному Поділлі.

Поряд з практичною, важливе місце в оздобленні сорочок обіймає обрядово-оберегова роль вишивки. На основі чисельних опитувань інформаторів і аналізу літературних джерел було встановлено, що саме через оберегові функції вишивок можна розкрити зміст народної вишивки на сорочках. Адже вишита сорочка була задіяна в усіх обрядах та святах. Така функція має здебільшого гіпотетичний характер, базується на численних спогадах, переказах, записках етнографів, свідченнях респондентів.

Витоки оберегового призначення вишивки мають таку ж глибинну архаїчну основу, як її практично-конструктивне застосування, і тісно переплітаються з міфологічною формою світогляду [19, с. 9]. Адже, згідно з первісними уявленнями людини, навколишній світ населений добрими і злими духами, які можуть заподіяти зло людині, наслати на неї хвороби, негаразди, злидні та навіть смерть. Тому здавна українці шанували вишиту сорочку, бо вірили, що вона захищає людину. У вишитих узорах люди відображали те, що бачили довкола себе, і вірили, що виконана з любов'ю і заклинанням вишивка на сорочці довго оберігатиме від хвороби і лиха [22, с. 3—5]. Тому оберегову вишивку наносили на регламентовані традиціями місця. За свідченням інформатора Манзюк Марії Олексіївни зі с. Городок Заліщицького району, знаками, символами вкривали рукави, комір, пазуху, поділ сорочки, бо вважалося, що саме там, де закінчувалося полотно, найкращі місця для проникнення злих сил¹. За словами народної вишивальниці Збаражчини Мирослави Василівни Нітух, прикметною ознакою оберегової вишивки було ритмічне чергування елементів орнаменту². Оберегові властивості вишивки реалізувалися за допомогою кольорової гами, технік виконання, семантики орнаментальних мотивів. Завдяки цьому оберегове призначення вишивки тісно переплітається з естетичним, а більш деталь-

¹ Польові матеріали, зібрані в с. Городок Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Архів автора. — Зош. № 1. — С. 4.

² Польові матеріали, зібрані в м. Збараж Збаразького р-ну Тернопільської обл. Архів автора. — Зош. № 5. — С. 1.

ному вивченню символіки вишитих узорів буде присвячено окреме дослідження.

З плином часу оберегова роль вишивки знівелювалась, вишиті орнаменти почали виконувати здебільшого естетичне призначення, яке полягало у духовному самовираженні, прагненні утвердити красу навколишнього світу. Аргументом тут можуть виступати вишиті сорочки, що рясніють орнаментами з рослинних форм.

Естетична функція, на відміну від практичної, має не утилітарний характер, а споглядальне, творче відношення людини до дійсності. Тому в багатобарвних вишивках середини XX ст. основний акцент зосереджується на емоційному, чуттєвому сприйнятті багатокольорної вишивки суто як декоративного елемента. З таких естетичних міркувань в Гусятинському, Борщівському, Заліщицькому районах вводили у вишивки сорочок різні матеріали, такі як бісер, лелітки, стекларус та ін. Поряд з вишивкою, естетичне навантаження несли мережані узори, які, з одного боку, застосовували з практичною метою (на швах), а з іншого — вводили в смугу орнаменту для естетичного ефекту. Про це промовисто свідчить багата різноманітність лексичного найменування мережива: «Багаточисна мережка», «Вівсяночка», «Вирізування», «Гречка», «Змережування зубцями», «Змережування городки», «Змережування черв'ячком», «Мережка стовпчик», «Снопик» та ін. Такі мережані узори були поширені на Західному Поділлі.

Для реалізації естетичної ролі вишивки вагоме значення мав колір, який підбирали згідно змісту вишитого виробу. Якщо на межі XIX—XX ст. ще подекуди враховувались оберегові функції вишивки, то з поч. XX ст. основну увагу приділяли не обереговим, а виражальним можливостям кольору. В другій пол. XX ст. саме колір виступав основним показником естетичної ролі вишивки. Барвисті, яскраві, багатокольорні вишивки стали поцінюватись по всій області.

Окрім того, варто розглянути етнічно-територіальне розпізнавальне призначення вишивки, яке, в свою чергу, слід розрізняти за такими ознаками:

- етнічні ознаки — виокремлюють вишивки однієї етнічної спільноти від усіх інших;

- етнографічні ознаки — в межах однієї етнічної території розрізняють вишивки згідно встановлених етнографічних кордонів (південна Волинь, Східне Поділля, Західне Поділля, Опілля, Буковина та ін.);

- територіальні (локальні) ознаки — визначають належність вишитої сорочки до певної території (села, району) в межах етнографічного регіону.

На нашу думку, в межах адміністративного кордону Тернопільської області простежуються усі зазначені ознаки етнічно-територіального призначення вишивки. Зафіксовані сорочки різняться між собою за конструкцією виробу, матеріалом виготовлення, орнаментом, композицією, символікою. Відповідно загальноукраїнськими етнічними особливостями, що простежуються на території області, є усталені форми нанесення декору (комір, манишка, уставка, поділ) та поширення загальноукраїнських орнаментальних мотивів і символів, які рівномірно зосереджені по всій території області.

Особливе місце посідає етнографічно розпізнавальне призначення вишивки, яке свідчить про такі сформовані типи як «волинський», «придністровський», «західно-подільський», «опільський». Для з'ясування розпізнавальних ознак вишитих сорочок доцільно звернутися до колориту, за допомогою якого, у нашому випадку, можна ототожити вишивку з певною етнографічною територією. Так, для «волинського» типу вишивок характерними є сорочки з червоно-чорною гамою кольорів та рослинно-геометризованим орнаментом³ [10], тоді як вишивки «придністровського» типу виокремлює темний насичений колорит, площинне заповнення рукава орнаментом [14; 13]. Поряд з колоритом виразником етнографічної належності виробу виступає арсенал технік виконання. Якщо загальнопоширеними класичними техніками для «придністровського», «волинського», «опільського» та «західно-подільського» типу вишивок є «хрестик», «повздожня низь» [18, с. 60], «поверхниця» [17, с. 73], «низинка» [17, с. 67], «художня гладь» та ін., то локальними варіантами слід вважати техніку «макове зерно» в Гусятинському районі, «колодки» в Борщівському, «стовпчик», «качалочки» у Козівському та Зборівському районах.

Також окремо варто розглянути територіальні (локальні) ознаки, які реалізують розпізнавальне призначення вишивки та підтверджують приналежність вишитої сорочки до певної території (села, району). Таку територіальну приналежність легко простежуємо в колориті вишивок. — В межах кожного району спостерігається локальність кольорової гами, яка

³ Польові матеріали, зібрані в м. Кременець Кременецького р-ну Тернопільської обл. Архів автора. — Зош. № 8.

подекуди зводиться до окраїни одного села, або по черку окремої майстрині. Наприклад, в Борщівському районі за орнаментами і колоритом вишивок можна було розпізнати, з якого села дівчина чи жінка.

Окрім колориту, територіальну (локальну) своєрідність вишивок підкреслює поширення загальноукраїнських елементів геометричного та рослинного орнаменту, які підпадали під творче переосмислення майстринями, що, в свою чергу, призвело до регіональної специфіки трактування одного і того ж мотиву. Закономірно, що притаманна для усіх етнографічних регіонів України восьмипелюсткова зірка була поширена й по усій Тернопільській області, але в кожній місцевості наділена власними художніми особливостями. Таку ж територіальну специфіку мають і інші мотиви загальноукраїнського орнаменту (хрести, ромби, кола та ін.), які можна простежити лише за допомогою комплексного аналізу та порівняння.

Окрім того, варто розглянути статево-вікове розпізнавальне призначення вишивки, яке визначає належність виробу до певної статевої чи вікової групи. В цьому руслі вишивки слід поділяти на чоловічі, жіночі, підліткові та дорослі.

Статево-вікове розпізнавальна функція найяскравіше простежується у дівочих вишитих сорочках. За повідомленням наукового працівника Кременецького краєзнавчого музею (ККМ) Т. Федорук, вишивку наносили на усе поле рукава, що свідчило про працьовитість, талановитість та майстерність дівчини. Дівочі сорочки вирізняються поміж інших багатим декоративним оздобленням, в них домінували пишні рослинні, зокрема квіткові орнаменти, кольорова палітра складається із чистих яскравих барв. Т. Федорук зазначає, що дівочу сорочку легко впізнати за вишитими поликами. Народна приповідка каже: «Пізнають хлопці і в драній сорочці, аби полики вишиті». Якщо на дівочих сорочках вишивали уставки, підуставки, полики, манжети, комірці, то сорочкам одружених жінок та похилого віку приділяли менше уваги⁴.

Сорочки заміжніх жінок декорували порівняно скромно. За свідченнями Т. Федорук, у таких сорочках полики не вишивали, жінки виготовляли собі нову сорочку з вишитими уставками, а дівочу та весільну ховали у скриню для дочок, внуків. Кольорова гама

формувався за допомогою приземлених тонів (коричневі, охристі, сині, зелені, вишневі тощо)⁵.

Про належність до підліткової групи свідчить характер орнаментальних мотивів. Так, в Шумському районі сорочечки дівчаток оздоблювали технікою художньої гладі, орнаментом з дрібними квітковими мотивами, які тонкою галузкою наносили на комірці та посередині рукава. Кольорова гама формувалась за допомогою світлих тонів, салатовий, рожевий, блакитний, усі барви легкі та ніжні. У Гусятинському районі вишивки підліткових сорочок створювались на основі рослинно-геометричного орнаменту у вишнево-червоних барвах за допомогою техніки хрестик [13]. Сорочки дівчаток оздоблювали на грудях стежиною з рослинних мотивів технікою хрестик, а хлопчиків стрічкою геометричного орнаменту у світлих барвах, який розміщували на пазусі, комірці та манжетах. У сорочечках хлопчиків вишивали солярні символи, сильно стилізовані рослинні мотиви.

Сорочки дорослих чоловіків відрізняються ширше вишитою манишкою, заповненням вишивкою усієї площини комірця, складністю композиційних форм, насиченою кольоровою палітрою. Так, на півночі Тернопільщини домінували вузькі та широкі манишки, орнамент рослинно-геометризований, червоно-чорного кольору, в той час, як на Західному Поділлі та, здебільшого, Опіллі, популярними були широкі вишиті манишки, які вкривали усі груди [4]. Для усіх зафіксованих зразків характерною є поліхромна палітра, зміст якої визначався символікою того чи іншого кольору. Для вишивки дорослих чоловіків використовували восьмипелюсткові зірки, хрести, ромби, кола та інші загальноукраїнські та локальні орнаментальні мотиви.

Усе це дає нам змогу зробити висновок, що протягом першої пол. ХХ ст. вишивка була не лише прикрасою, а виконувала певну мету та мала конкретне призначення у виготовленні та оздобленні сорочки. Тому багата варіативність її застосування легко простежується у виробках першої пол. ХХ ст., що не можемо стверджувати стосовно його другої половини. Це пов'язано з поширенням фабричного виробництва, яке уже в середині століття майже повністю витіснило одяг з домашнього полотна, що призвело до втрати різних функцій вишивки, зокрема її практично-конструктивного

⁴ Польові матеріали, зібрані в м. Кременець Кременецького р-ну Тернопільської обл. Архів автора. — Зош. № 8. — С. 1.

⁵ Польові матеріали, зібрані в м. Кременець Кременецького р-ну Тернопільської обл. Архів автора. — Зош. № 8. — С. 2.

призначення. Велику роль в нівелюванні інших функцій відіграло поширення техніки хрестик та фабричних матеріалів, що, в свою чергу, спричинило узагальненість колориту вишивок по усій області. Пріоритетною ознакою таких орнаментів стала яскравість та багатобарвність вишитого узору, втратилась доцільність поєднання та застосування різних матеріалів в одному виробі. Тому з другої пол. XX ст. домінуючим стає естетичне призначення вишивки, що передбачало щедре прикрашення жіночих сорочок різними матеріалами (бісер, лелітки, пацьорики). Нівелювання народних традицій, застосування вишивки на сорочках призвело до того, що подекуди створювались важкі перенасиченні матеріалами та їх поєднаннями виробі. Тому на поч. ХХІ ст. окремі дослідники народної творчості звертаються до пошуку та відтворення тієї взаємоузгодженості народної вишивки, яка панувала до середини ХХ століття.

1. Фонди Бучацького краєзнавчого музею. — КН 1576. — Тк. — № 48.
2. Фонди Бучацького краєзнавчого музею. — КН 877. ДП. — № 23.
3. Фонди Гусятинського краєзнавчого музею. — Т (Г) КМКН 315. — Т. — № 27.
4. Фонди Гусятинського краєзнавчого музею. — Т (Г) КМКН 3911. — Т. — № 89.
5. Фонди Гусятинського краєзнавчого музею. — Т (Г) КМ.ХН 4901. — Т. — № 103.
6. Фонди Кременецького краєзнавчого музею. — ККМ 2194. — Тк. — № 58.
7. Фонди Кременецького краєзнавчого музею. — ККМ 2196. — Тк. — № 60.
8. Фонди Кременецького краєзнавчого музею. — ККМ 2197. — Тк. — № 65.
9. Фонди Кременецького краєзнавчого музею. — ККМ 2198. — Тк. — № 62.
10. Фонди Кременецького краєзнавчого музею. — ККМ 12787. — Тк. — № 375.
11. Фонди музею «Зборівська битва». — МЗБ 775. — Тк. — № 59.
12. Фонди музею «Зборівська битва». — МЗБ 877. — Тк. — № 67.
13. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею. — ТОМЕ 315. — ТКМТ. — № 307.
14. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею. — ТОМЕ 332. — ТКМТ. — № 337.
15. Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка (етнографічний аспект) / Людмила Булгакова-Ситник. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2005. — 338 с.
16. Гургула І. Народне мистецтво Західних областей України / І. Гургула. — К. : Мистецтво, 1966. — 74 с.
17. Захарчук-Чугай Р.В. Українська народна вишивка Західних областей УРСР / Р.В. Захарчук-Чугай. — К. : Наукова думка, 1988. — 184 с.
18. Кара-Васильєва Т.В. Народна вишивка / Кара-Васильєва Т.В. — К. : Либідь, 1996. — 99 с.
19. Надольний І.Ф. Філософія : навчальний посібник / І.Ф. Надольний, Л.В. Губерський, В.П. Андрушенко та ін. ; за ред. Надольного І.Ф. — К. : Вікар, 2006. — 534 с. — (6-те вид., випр., і доп.).
20. Наулко В.І. Українське народознавство : книга для вчителя / Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Гориленко В.Ф. та ін. — К. : Либідь, 1991. — 232 с.
21. Ніколаєва Т.О. Історія українського костюма / Ніколаєва Т.О. ; іл. З. Васиної, Я. Міненко, Т. Ніколаєвої, О. Слінчак, М. Старовойт. — К. : Либідь, 1996. — 176 с.
22. Семчишин М.К. Символи України: Вишита сорочка. 1—4 класи : посібник для вчителя / упоряд. М.К. Семчишин. — Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2012. — 32 с.
23. Стельмащук Г. Давнє вбрання на Волині / Галина Стельмащук. — Львів : Волинська обласна друкарня, 2003. — 276 с.
24. Шевченко Є.І. Українська народна тканина / Шевченко Є.І. — К. : Артанія, 1996. — 416 с.

Natalia Volyanyuk

ON PREDESTINATION OF EMBROIDERIES IN DECORATING OF SHIRTS ALONG TERNOPIL OBLAST DURING THE TWENTIETH C.

The article has determined and presented some features of functional predestination in embroideries for shirts of Ternopil oblast during the XX c. The usage of embroideries with practical, ritual and protective ends has been discovered. Connections of technical and decorative tasks of embroideries have been exposed. Analytical studies in ethnical, territorially differentiated and age-produced traits of embroideries have been performed.

Keywords: function, folk embroidery, shirt, tradition, ornament, equipment, symbols.

Наталія Волянюк

О ПРЕДНАЗНАЧЕНИИ ВЫШИВКИ ПРИ ОТДЕЛКЕ РУБАШЕК В ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ В XX ВЕКЕ

В статье определены особенности функционального предназначения декоративной вышивки на рубашках в Тернопольской обл. в XX в. Раскрываются возможности применения вышивки с практической и обрядово-обереговой целью. Прослеживается связь технического и декоративного предназначения вышивки. Проанализированы этнические, территориальные и возрастные черты вышивки.

Ключевые слова: функция, народная вышивка, рубашка, традиция, орнамент, техники, символы.